

**Arkæologi  
i Slesvig**

**Archäologie  
in Schleswig**

**17 · 2018**

**Arkæologi i Slesvig  
Archäologie in Schleswig**

**17 • 2018**

Symposium Haderslev  
18.05.2018

## Kolofon/Impressum

Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig  
17 · 2018

### Redaktion og udgivelse/Redaktion und Herausgabe

Pernille Kruse

*pekr@msj.dk*

Lilian Matthes

*lima@msj.dk*

Mette Nissen

*meni@msj.dk*

Ingo Lütjens

*ingo.luetjens@alsh.landsh.de*

Tobias Schade

*tobias.schade@ufg.uni-kiel.de*

### Trykt med støtte fra/

#### Gedruckt mit Unterstützung von

Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein,  
ALSH

### Omslag, grafisk design og opsætning/

#### Umschlag, Layout und graphische Gestaltung

Holger Dieterich (†), Ralf Opitz

*r.opitz@ufg.uni-kiel.de*

### Tryk/Druck

Wachholtz Verlag GmbH, Kiel/Hamburg, 2019

ISSN 0909-0533

ISBN 978-87-87584-37-1

### Copyright

Ansvar for copyright på de anvendte illustrationer ligger hos de enkelte forfattere. Alle rettigheder, også tryk af uddrag, fotomekanisk gengivelse eller/og oversættelse forbeholdes. /Die Autoren sind für das Copyright der gelieferten Abbildungen selbst verantwortlich. Alle Rechte, auch die des auszugsweisen Nachdrucks, der fotomechanischen Wiedergabe und der Übersetzung, vorbehalten.

## Indhold / Inhalt

*Per Ethelberg*

Nogle teoretiske overvejelser omkring anvendelsen af <sup>14</sup>C-dateringer til datering af forhistoriske hustomter . . . . . 11

*Stefanie Schaefer-Di Maida*

Bronzezeitliche Transformationen zwischen den Hügeln (Mang de Bargaen, Bornhöved, Kr. Segeberg) . . . . . 27

*Mads Leen Jensen og Arne Jouttijärvi*

Tombølgård revisited . . . . . 45

*Morten Søvsø*

Dankirke. Nyt lys over centralpladsernes locus classicus . . . . . 65

*Merethe Schifter Bagge*

De otte selesamlere fra ryttergraven i Fregerslev . . . . . 83

*Tobias Schade*

Werkstätten oder Wohnhäuser? Ein Beitrag zur Ansprache und Deutung von wikingerzeitlichen Grubenhäusern . . . . . 97

*Kludia Karpírska*

Asche und Knochen. Vogelüberreste in wikingerzeitlichen Gräbern auf den Nordfriesischen Inseln und in Dänemark . . . . . 115

*Jonas Enzmann, Fritz Jürgens und Feiko Wilkes*

Der letzte Wikinger? Ein Wrack aus dem 12. Jahrhundert bei Fahrndorf, Kr. Schleswig-Flensburg . . . . . 133

*Tenna Kristensen*

Spuren aus dem ersten Weltkrieg in Sønderjylland – Sicherungsstellung Nord und der Luftschiffhafen Tønder . . . . . 153

*Rainer Atzbach und Philip H.W.B. Hansen*

Neue Forschungen zu Burg Brink in Ballum-Østerende, Kommune Tønder . . . . . 167

*Ilona M. Gold*

Eine mittelalterliche Gürtelschnalle mit Darstellung der

Majestas Domini aus dem Watt bei Nordstrand . . . . . 185

*Mette Nissen*

Højtoft II – en vejlandsby fra højmiddelalderen . . . . . 197

*Silke Eisenschmidt*

Gram-Slotsvej – Die Baugeschichte eines Wegedammes aus dem Spätmittelalter . . . 213

*Mette Højmark Søvsø og Anders Hartvig*

Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i

middelalderen? Eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område . . . . . 235

*Anne Eg Larsen*

Huse i Haderslev. . . . . 255

*Forfattere/Autoren.* . . . . . 265

# Huse i Haderslev

Anne Eg Larsen

## Abstract

Every house and building is a piece of history in itself. It is a reflection of the period in which it was built and of the people who since lived in it and possibly transformed it to fit their needs. To enlighten people on this subject and make them wonder about and recognise building history, Arkæologi Haderslev put together city walks with themes specifically on the architecture in Haderslev. The different routes focus on different aspects of time and architecture in the town. This article concentrates on buildings related to the renaissance castle of Hansborg and on buildings reflecting the reunion of North Schleswig and Denmark in 1920. These two themes were chosen because they are unique to Haderslev and southern Jutland.

Bygningskulturen i Haderslev er rig og illustrerer byens historie helt tilbage til den sene middelalder. Dette skyldes blandt andet en meget stærk og aktiv bygningsbevaringsforeningen, som har haft stor indflydelse på bevaringen af byens ældste huse.

Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev har i flere omgange arbejdet på projektet „Huse i Haderslev“, hvis formål



*Fig. 1. Haderslev geografiske placering.*  
*Fig. 1. The geographical location of Haderslev.*

er at oplyse borgere og turister om den allestedsnærværende del af kulturen, som byens arkitektur udgør. Projektets materiale har været tilgængeligt via museets app „Oldtidsglimt“ i form af byrundture, hvor brugeren med smartphone i hånden kunne tilgå materiale om udvalgte huse på en planlagt rute. Flere ruter var tilgængelige

i byens kvarterer med fokus på forskellige perioder af byens historie, der ses afspejlet i arkitekturen. Byvandringerne inkluderer nogle af byens ældste huse fra den sene middelalder og strækker sig igennem tiden op til den første halvdel af 1900-tallet. I løbet af 2018 vil materialet overgå til Historisk Arkiv.

## En levende kultur

Bygninger og deres arkitektur forandres over tid i takt med skiftende menneskelige behov, dette afspejles i bybilledet, hvor huse nedrives, erstattes, ombygges, etc. Hver by fremstår særegen i kraft af de valg, som byens borgere har truffet på vegne af de huse, de har boet i.

I Haderslev kan fremhæves flere perioder i historien, som kan betegnes som særlige for byen og Sønderjylland. Det drejer sig blandt andet om nogle af byens ældste huse fra slutningen af 1500-tallet, som gerne har en relation til denne periodes store byggeri, nemlig renæssanceslottet Hansborg. Derudover har perioden omkring Genforeningen ligeledes sat sine spor i byens arkitektur, og det er disse to særdeles interessante perioder, denne artikel vil omhandle.

## Hansborg

Hertug Hans den Ældre lod i 1562 den middelalderlige borg Haderslevhus nedrive, efter at have opført den første del af det mere moderne renæssanceslot, Hansborg. Hvor Haderslevhus tidligere lå, blev der i stedet udstykket parceller til personalet tilknyttet det nye renæssanceslot (MADSEN 1992, 36–37), og heldigvis har flere af disse boliger overlevet til i dag.



*Fig. 2. Det gulkalkede bindingsværkshus på Naffet 24, oprindeligt opført som en del af en række på 11 boder.*

*Fig. 2. The house on 24 Naffet is timber built and originally part of a row of eleven rental houses built by the Duke.*

## Boderækken på Naffet

På Naffet blev der opført en række af 11 bindingsværksboder, som blev udlejet til det lavere personale på Hansborg – eksempelvis køkkenpersonalet. Boderne blev i slutningen af 1600-tallet og i begyndelsen af 1700-tallet solgt af kongen, hvorefter de var i privateje, hvilket er årsag til bodernes forskelligartede ombygninger. I dag står kun nr. 24 og 26 tilbage som de eneste to tilbageværende af de 11 boder. Huset på Naffet 24, se illustration 2, blev restaureret i 1978–79. I nr. 24 er den originale

## Stenhuse og bindingsværk



*Fig. 3. Slotsgade 20 har mod gaden en klassicistisk facade fra 1800-tallet, mens gårdsiden fremstår med rødkalket bindingsværk. Fig. 3. The house on 20 Slotsgade from 1577 has a classicistic facade from the 19<sup>th</sup> century while the backside is timber built and painted red.*

grundplan bevaret, hvilket gør dette hus helt specielt. Blandt andet har man bevaret et åbent ildsted og en alkove i interiøret, hvilket er et sjældent set træk (HARTMANN 1982a, 192).

Huset er et tre fag bredt bindingsværks-hus, hvoraf det østligste fag udgør indgangspartiet. Bemærkelsesværdigt ved dette er, at døren sidder i den oprindelige facade og derved er placeret ca. en halv meter under det nuværende gadeniveau. Huset består af kraftig egetræstømmer og gulkalkede munkesten (HARTMANN 1982a, 192).

I modsætning til de lejede boder på Naffet ligger der på Slotsgade flere huse, hvis parceller i sin tid blev givet til noget af det mere højtrangerende personale på Hansborg. Det drejer sig blandt andet om Slotsgade 20, hvor Skifferdækker Philip i 1577 lod opføre et hus, og Slotsgade 22 hvor hertugens bygmester, Hercules von Oberberg, i 1578 fik bygget et hus.

Slotsgade 20 blev opført som bindingsværksbygget gavthus, og mod gårdsiden blev der i midten af 1600-tallet opført en toetagers tilbygning, som i slutningen af 1970'erne blev restaureret og i dag står meget smukt som rødkalket egetræsbindingværk, blandt andet med dekorative andreaskors i andet stokværk (HARTMANN 1982a, 56, Haderslev Kommuneatlas 1991, 17). På gadesiden står huset med en klassicistisk facade. I 1835 blev den tidligere gavltrekant mod gaden nedtaget, førsteetage blev grundmuret, og anden etages bindingsværk blev overpudsset, således at huset fremstod som et langhus – et udseende huset har bibeholdt til i dag. Den pudsede facade blev dekoreret med pilastre, kordonbånd og gesims i et klassicistisk udtryk, hvilket var meget populært på dette tidspunkt i 1800-tallet. At man under restaureringen i 1970'erne valgte at bibeholde 1800-tals facaden og den mere middelalderlige baggårdsside skaber en spændende og informativ formidlingsmulighed af husets historie (HARTMANN 1982a, 258 f.).

Nabohuset Slotsgade 22 blev, som tidligere nævnt, opført af Hertugens bygmester Hercules von Oberberg i 1578. Bygningen karakteriseres ved at være opført som stenhus af kampesten og munkesten, hvilket var særegent omkring 1600-tallet, hvor mange huse blev





*Fig. 4. Slotsgade 22 er tilbageført til sit oprindelige udseende, hvorved man har fravalgt den historie, som tidens ombygninger af et hus rummer.*

*Fig. 4. The building on 22 Slotsgade was built in 1578 and later transformed through changing needs in the house. During 1999–2000, the house was restored to its original floor plan which tells one part of the building's history but leaves out other – an interesting issue to consider when restoring and rebuilding old houses.*

opført i det billigere bindingsværk. Huset blev oprindeligt opført med kælder, stueetage og loftsrum. I 1800-tallet blev husets overetage inddraget til beboelse, hvorved bygningen mod gaden ændrede udseende og forhøjedes (HARTMANN 1982a, 260–61). Dette blev dog fjernet igen i 1999–2000, hvor bygningen blev restaureret og tilbageført til dens oprindelige udseende med én etage – udover kælderen (kulturarv.dk). Sammenholdt med nabobygningen nr. 20, hvor man i restaureringsprocessen valgte at bevare den senere tilkomne klassicistiske

facade, giver de to bygninger et højst interessant indblik i forskellige måder at restaurere sådanne bygninger. De formidler hver især bygningshistorien, men med forskellige greb. Hvor man i nr. 20 valgte at bevare dele af den transformation, bygningen har gennemgået de sidste 400 år, har man ved nr. 22 valgt at fortælle bygningens originale historie ved at tilbageføre den. I dag fungerer nr. 22 som byhistorisk museum, mens nr. 20 rummer Ehlers Samlingen, hvilket giver interesserede rig mulighed for at besøge de to huse inddefra.

## Tyske inspirationer



*Fig. 5. Nørregade 16 er et eksempel på Hannoverstilen med de farvede murstensdekorationer og det stejle skiffertag over karnappen. Fig. 5. 16 Nørregade is an example of the Hannover style which was favoured by some of the German-minded architects.*

## Genforeningen

Alle perioder har deres arkitektoniske særpræg, og særligt for Sønderjylland er det tyske præg, som har sat sig i arkitekturen i tiden op til og omkring Genforeningen i 1920. Efter krigen i 1864, hvor Sønderjylland blev indlemmet i det tyske rige, arbejdede dansksindede og tysksindede arkitekter med at sætte deres nationale præg på byens huse (DRAGSBO 2011, 6–9). I det følgende præsenteres udvalgte eksempler fra Haderslev på henholdsvis tyskpræget og danskpræget arkitektur.

Just efter krigen i 1864 var der ikke den helt store forskel imellem tysk og dansk arkitektur, men gradvist fjernede man sig bevidst fra hinanden i udtryk og inspiration (DRAGSBO 2011, 16).

Historicismen, hvor man lod sig inspirere af tidligere tiders stilarter uden nødvendigvis at skele til landegrænser og tidsperioder, var populær både blandt tysk- og dansksindede arkitekter. Men hvor de dansksindede især lod sig inspirere af den mere stringente klassicisme, lod de tysksindede arkitekter sig blandt andet inspirere af gotikken. I Haderslev kan man finde flere eksempler på den såkaldte teglstensgotik, også kendt som Hannoverstil. Denne stil forekommer sjældent i andre danske byer udenfor Sønderjylland og er en særlig tysk specialitet (DRAGSBO 2011, 16 ff.).

Omkring år 1900 opstod jugendstilen, der skulle stå som et modsvar over for den tidligere historicisme, hvor man blandede tidligere tiders stilarter på kryds og tværs. Jugendstilen lod sig inspirere af naturens bløde, organiske former. Stilen vandt aldrig rigtigt indpas i Danmark, mens den i Tyskland, og derved også Sønderjylland, satte sit præg på adskillige bygninger. Særligt i Aabenraa og Sønderborg findes nogle meget smukke eksemplarer på denne type arkitektur, men selvom stilen ikke var nær så anvendt i Haderslev, findes der dog et par huse i jugendstil (DRAGSBO 2011, 18; HARTMANN 1982b, 40; JESSEN 1996, 53).

Begge bygninger blev tegnet af arkitekten N. Jürgensen og blev opført i det første årti af 1900-tallet. På begge bygninger ses jugendstilens karakteristiske bløde buer både på vinduernes udformning, men ligeledes på gavlkvistenes afslutninger (HARTMANN 1982b, 41).



*Fig. 6. Naffet 28's bløde buer og grønne murværksdetaljer afspejler jugendstilens organiske inspiration.*

*Fig. 6. The house on 28 Naffet is a beautiful example of the organic inspiration of the Jugend style architecture.*



*Fig. 8. Naffet 28's døre er i deres udformning et smukt eksempel på den organiske inspiration bag jugendstilen med sine svungne mønstre, som ikke tidligere havde været brugt i arkitekturen.*

*Fig. 8. The doors of 28 Naffet exemplify very well the organic inspiration of the Jugend style.*



*Fig. 7. Gåskærgade 1 er et andet eksempel på jugendstil i Haderslev, hvor de bløde linjer og dekorationer endnu engang dominerer.*

*Fig. 7. 1 Gåskærgade is another example of Jugend style in Haderslev.*

## Hjemstavnstil og Bedre Byggeskik

Både i Tyskland og Danmark, og blandt de tysk- og dansksindede i slesvig-holsten, var arkitekturen i slutningen af 1800-tallet præget af historicistiske bygninger. I starten af 1900-tallet opstod endnu et opgør med denne udenlandskinspirerede historicisme, og både blandt dansk- og tysksindede arkitekter begyndte man at hente inspiration i den mere lokale, folkelige byggeskik – hvilket stod i kontrast til historicismens forkærlighed for detaljer inspireret af tidligere tiders borg- og højkulturarkitektur (DRAGSBO 2011, 28). Resultatet af dette opgør udmøntede sig i den såkaldte hjemstavnstil eller Baupflege. Baupflege fandt sin inspiration



*Fig. 9. Den gamle museumsbygning på Aastrupvej 48, bygget 1914, er tegnet af den tysksindede arkitekt Ernst Hartwig, som vandt en arkitektkonkurrence.*

*Fig. 9. The old museum building on 48 Aastrupvej was built in 1914; the architect was the German Ernst Hartwig.*

i Vestslesvig, navnlig fra huse og bøndergårde i Møgeltønder. Denne byggeskik var karakteriseret ved gedigne bygninger opført i røde mursten med hvide gesimser, døre og småsprossede vinduer samt røde tegltage. Fokus lå på et solidt og godt bygningsværk, som ville kunne holde i generationer. Den tyske Baupflege-bevægelse fremmede disse lokale byggetraditioner ved at fotografere, opmåle, tegne bøndergårdene og herefter decideret undervise i byggeskikken for at udbrede arkitekturen (DRAGSBO 2011, 23 f.). Ligeledes sendtes i starten af 1900-tallet unge arkitekter fra Danmark ud for at opmåle gamle huse langs Vadehavet for at de skulle blive fortrolige med egnens traditionelle byggeskik

(DRAGSBO 2011, 28). Det kan i dag virke ironisk hvorledes både de dansk- og tysksindede arkitekter fandt inspiration for hver deres nationalromantiske byggeskik i det samme område, nemlig Møgeltønder. Hvilket også har medført at det i dag kan være svært at skelne den tyske fra den danske, hvilket illustration 9 og 10 er eksempler på (DRAGSBO 2011, 30).

Baupflege Kreis Tondern blev grundlagt 1908, men allerede i 1909 stiftede en række af Haderslevs arkitekter og bygmestre Foreningen til Pleje af Hjemlig Bygningskunst i Haderslev Kreds, hvis formål var at fremme den Møgeltønder-inspirerede, hjemlige byggeskik. Blandt stifterne af foreningen var arkitekterne Walter Czygan og Peder



*Fig. 10. Teknisk Skole på Lembckesvej 1, bygget 1922 og tegnet af den dansksindede arkitekt Peder Gram.*

*Fig. 10. The school on 1 Lembckesvej was built in 1922. The building was designed by the local, Danish-minded architect Peder Gram. Comparing figs. 9 and 10, it is obvious how similar the German Baupflege and the Danish Hjemstavnsstil are.*

Gram. De to herrer kom til at repræsentere to forskellige grene af hjemstavnsstilen, for mens Walter Czygan repræsenterede den slesvig-holstenske Baupflegestil – se ill. 11, var Peder Gram med til at fremme ”Møgeltønderstilen”, som i Danmark udviklede sig til Bedre Byggeskik (JESSEN 1996, 58f.).

Bedre Byggeskik udbredtes i Danmark med sloganet ”Ned med Italien, leve Møgeltønder”. Mens hjemstavnsstilen i høj grad var en slesvig-holstensk bevægelse, blev Bedre Byggeskik en landsdækkende dansk forening, som stiftedes i 1915 (BRÜEL 2011, 7, 11; DRAGSBO 2011, 29).

Bedre Byggeskik var, ligesom hjemstavnsstilen, et opgør med tidligere tiders historicisme og efterstræbte et mere enkelt og gedigent byggeri udført i gode, holdbare materialer. Bedre Byggeskik satte et bestandigt aftryk på flere af Haderslevs villaveje, hvor blandt andre Peder Gram og arkitekten N. Jürgensen tegnede mange huse i Bedre Byggeskik. Især Marielystvej, Bakkevej og Rolighedsvej kan her fremhæves og forekommer helt unikke i forhold til lignende villakvarterer i andre provinsbyer med deres høje densitet af huse fra Bedre Byggeskik-perioden (Haderslev Kommuneatlas 1991, 22 f.; JESSEN 1996, 61).



Fig. 11. Aastrupvej 31, bygget i 1908 og tegnet af Walter Czygan, er en repræsentant for den tysksindede Baupflege, hvor enkelte arkitekter til stadighed lod sig inspirere af den mere voluminøse barok og jugendstil, som man frit blandede med den mere stringente Møgeltonder-inspirerede byggeskik. Fig. 11. 31 Aastrupvej was built in 1908 and designed by the architect Walter Czygan who represented the German Baupflege in Haderslev. The house is inspired by the dogmas of the Møgeltonder architecture but includes elements inspired by jugend and baroque – e.g. the dominant roof.



Fig. 12. Rolighedsvej 9, opført i 1927, er et typisk eksempel på et hus i Bedre Byggeskik, hvor man har gjort brug af røde teglsten, rødt tegltag, hvide vinduer og døre, samt hvide murværksdetaljer. Udtrykket er meget harmonisk og symmetrisk opbygget. Fig. 12. 9 Rolighedsvej was built in 1927. With its red bricks, white windows and doors it is a good example of the Bedre Byggeskik-houses in Haderslev.

## Litteratur

- Brüel 2011: J. Brüel, Bevaringsguide for Bedre Byggeskik-huse (2011).
- Dragsbo 2011: P. Dragsbo, En fælles kulturarv – Tyske og danske bygninger i Sønderjylland 1864–1920 (Sønderborg 2011).
- Hartmann 1982a: S. Hartmann (Red.), Huse i Haderslev 1 (Haderslev 1982).
- Hartmann 1982b: S. Hartmann (Red.), Huse i Haderslev 2 (Haderslev 1982).
- Haderslev Kommuneatlas 1991: Miljøministeriet, Haderslev Kommuneatlas (Haderslev 1991).
- Jessen 1996: J. T. Jessen: Arkitektur i Haderslev – ca. 1900–1930, I: Langs Fjord og Dam. 1996, 48–61.
- Madsen 1992: L. S. Madsen: Middelalder og renaissance. I: H. Fangel (Red.), Haderslev i 700 år (Haderslev 1992) 6–39.

Hjemmesider:

Kulturarv.dk: <https://www.kulturarv.dk/fbb/sag-vis.pub?sag=12907670> –sidst set 30.05.2018.